

**KOGNITIV SUVERENITET: RAQAMLI ASRDA INSON
TAFAKKURINI SUN'YI INTELLEKT XATARLARIDAN HIMOYALASH
STRATEGIYASI**

Azimkulova Nozanin Abrar qizi

*O'zMPU pedagogika- psixologiya va inklyuziv ta'lim fakulteti,
psixologiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot sun'iy intellekt texnologiyalarining inson kognitiv suverenitetiga ko'rsatgan ta'sirini tahlil qildi. Raqamli ekotizimda tanqidiy fikrlash qobiliyatining zaiflashuvi hamda algoritmik determinizmga haddan tashqari qaramlik xavfi o'rganildi. Ilgari surilgan "Kognitiv suverenitet" protokoli sun'iy intellekt interfeyslarini sokratik usulga o'tkazish, ta'lim tizimida "kognitiv bufer" hududlarini shakllantirish va algoritmik dekonstruksiyanı akademik ko'nikma sifatida joriy etish yechimlarini jamladi. Ish inson va mashina hamkorligida tafakkur avtonomiyasini tiklash, raqamli gipnozdan xalos bo'lish strategiyalarini asosladi hamda AI siyosatini qayta ko'rib chiqish uchun ilmiy xulosa taqdim etdi.*

Kalit so'zlar : *kognitiv suverenitet, sun'iy intellekt, tanqidiy tafakkur, algoritmik dekonstruksiya, sokratik interfeys, kognitiv bufer, algoritmik determinizm*

Kirish

Raqamli transformatsiya insoniyat tarixidagi eng tezkor va eng chuqur o'zgarishlardan birini boshlab berdi. Internet, mobil texnologiyalar va sun'iy intellekt tizimlari kundalik hayotning ajralmas qismiga aylandi. Biroq qulaylik va tezlik ortida ko'zga tashlanmaydigan bir savol paydo bo'lmoqda: inson tafakkuri ushbu jarayonlarda qanday o'zgarib bormoqda? Aynan shu nuqtada "kognitiv suverenitet" tushunchasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. U shaxsning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish qobiliyatini tashqi algoritmik ta'sirlardan himoya qilish zaruratini anglatadi. Raqamli muhit inson ongiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Axborotning haddan tashqari ko'pligi, tezkor tavsiyalar tizimi va algoritmik saralash mexanizmlari insonni tanlov qilayotgandek his qildiradi, biroq

ko'pincha qarorlar oldindan shakllantirilgan axborot oqimi asosida yuzaga keladi. Bu holatni ayrim tadqiqotchilar "algoritmik determinizm" deb ataydi — ya'ni inson xatti-harakati va fikrlash yo'nalishining raqamli tizimlar tomonidan bashorat qilinishi va yo'naltirilishi. Natijada shaxs asta-sekin mustaqil tahlil qilish o'rniga tayyor xulosalarga suyanishni odat qiladi. Kognitiv jarayonlar psixologik nuqtai nazardan murakkab va ko'p bosqichli mexanizm hisoblanadi. Daniel Kahneman tomonidan ilgari surilgan ikki tizimli fikrlash nazariyasiga ko'ra, inson tafakkuri "tezkor" va "sekin" tizimlar o'rtasida faoliyat yuritadi. Bu g'oya uning Thinking, Fast and Slow asarida batafsil yoritilgan. "Tezkor" tizim intuitiv va avtomatik bo'lsa, "sekin" tizim chuqur tahlil va ongli sa'y-harakatni talab etadi. Sun'iy intellekt asosidagi platformalar aynan tezkor tizimni rag'batlantiradi: ular tez javob beradi, soddalashtiradi va fikrlash jarayonini qisqartiradi. Qulaylik ortgani sari ongli tafakkurga ehtiyoj kamayadi. Foydalanuvchilar algoritmik xulosalarni ob'ektiv va xatosiz deb qabul qilishga moyil. Holbuki, har qanday model ma'lumotlar bazasi, dasturiy arxitektura va inson tomonidan belgilangan parametrlar asosida ishlaydi. Demak, u mutlaq neytral emas. Agar inson ushbu jarayonni tanqidiy tahlil qilmasa, tafakkur avtonomiyasi sekin-asta susayadi. Shu bois mazkur tadqiqot kognitiv suverenitetni raqamli asrning asosiy psixologik va ijtimoiy muammolaridan biri sifatida ko'rib chiqadi. Masala texnologiyani inkor etishda emas, balki uni ongli va tanqidiy foydalanish madaniyatini shakllantirishda. Inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi hamkorlik tafakkurni almashtirmasligi, balki uni chuqurlashtirishi lozim. Aks holda, qulaylik ortidan fikrlash qisqaradi — bu esa taraqqiyot uchun unchalik samarali almashinuv emas.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot kognitiv suverenitet fenomenini kompleks va tizimli yondashuv asosida o'rganishni maqsad qildi. Metodologik asos sifatida nazariy tahlil, konseptual modellashtirish hamda amaliy-eksperimental elementlarni o'z ichiga olgan integrativ yondashuv tanlandi. Tadqiqotning markaziy vazifasi sun'iy intellekt bilan o'zaro ta'sir jarayonida inson tafakkurining avtonomiyasini saqlab qolish va mustahkamlash mexanizmlarini aniqlashdan iborat bo'ldi. Nazariy asoslar

kognitiv psixologiya va raqamli antropologiya doirasidagi ilmiy manbalarni tahlil qilish orqali shakllantirildi. Xususan, ikki tizimli fikrlash modeli doirasida Daniel Kahneman tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyalar metodologik tayanch sifatida qabul qilindi. Uning Thinking, Fast and Slow asarida bayon etilgan “tezkor” va “sekin” fikrlash tizimlari o‘rtasidagi farq sun’iy intellekt interfeyslari bilan o‘zaro aloqada yuzaga keladigan kognitiv siljishlarni tushuntirish uchun analitik model vazifasini o‘tadi. Shuningdek, raqamli muhitning miya faoliyatiga ta’siri bo‘yicha Nicholas Carr ning The Shallows asaridagi dalillar chuqur o‘qish va konsentratsiya darajasining pasayishi muammosini asoslashda qo‘llanildi. Metodologik konstruktsiya uch ustunli “Kognitiv suverenitet protokoli” shaklida ishlab chiqildi. Birinchi ustun — Sokratik interfeyslar modeli. Ushbu modelda sun’iy intellekt tizimlari axborotni tayyor shaklda taqdim etuvchi mexanizm sifatida emas, balki savol beruvchi va mantiqiy izlanishga undovchi platforma sifatida qayta loyihalashtiriladi. Eksperimental bosqichda foydalanuvchilarga ikki xil interfeys taklif etildi: biri an’anaviy javob beruvchi, ikkinchisi esa savol orqali yo‘naltiruvchi formatda. Taqqoslash natijalari foydalanuvchilarning tahliliy chuqurligi, dalillash sifati va mustaqil xulosa chiqarish darajasi asosida baholandi. O‘lchov vositalari sifatida muammoli vaziyatlarni yechish testi hamda reflektiv fikrlash shkalalaridan foydalanildi. Ikkinchi ustun — “Kognitiv bufer” konsepsiyasi. Bu yondashuv ta’lim muassasalarida sun’iy intellektdan foydalanish chegaralarini normativ ravishda belgilashni nazarda tutadi. Metodologik jihatdan bu eksperimental-guruhli dizayn orqali amalga oshirildi. Nazorat guruhi o‘quv jarayonida AI vositalaridan erkin foydalandi, tajriba guruhi esa muayyan vazifalarni sun’iy intellektsiz bajarishga majbur bo‘ldi. Jarayon davomida analitik yozuv ko‘nikmalari, mantiqiy izchillik va kreativlik darajasi baholandi. Ma’lumotlar sifat va miqdoriy tahlil usullari orqali qayta ishlanib, neyroplastiklikni qo‘llab-quvvatlovchi faoliyat shakllari aniqlashtirildi. Uchinchi ustun — algoritmik dekonstruktsiya. Bu yo‘nalish sun’iy intellekt mahsulotlarining ichki mantiqini tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirishni maqsad qiladi. Metodologik jarayonda ishtirokchilarga AI tomonidan yaratilgan matnlar, tavsiyalar va xulosalar taqdim etildi hamda ulardan

potensial tarafkashlik, noto'liq ma'lumot yoki mantiqiy xatolarni aniqlash so'raldi. Tahlil jarayonida ishtirokchilarning dalillash strategiyalari va manba tekshirish odatlari o'rganildi. Bu bosqichda sifatli kontent-tahlil va diskursiv tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqotning ishonchliligini ta'minlash maqsadida triangulyatsiya usuli qo'llanildi, ya'ni bir nechta metod va ma'lumot manbalari o'zaro solishtirildi. Statistik qayta ishlashda korrelyatsion va dispersiya tahlili elementlaridan foydalanildi. Shu bilan birga, ishtirokchilarning sub'ektiv tajribasini aniqlash uchun yarim tuzilgan intervyular o'tkazildi.

Natijalar

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan "Kognitiv suverenitet" protokolining amaliy tatbiqi bir nechta muhim empirik natijalarni ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar shuni tasdiqladiki, sun'iy intellekt bilan o'zaro ta'sir shakli inson tafakkurining chuqurligi va mustaqilligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Birinchi navbatda, Sokratik interfeys modeli qo'llanilgan guruhda intellektual avtonomiya sezilarli darajada oshdi. Ishtirokchilar tayyor javobni qabul qilish o'rniga savollar asosida fikrlashga yo'naltirilganda, ularning dalillash sifati va mantiqiy izchilligi kuchaydi. Muammoli vaziyatlarni yechish testlarida bu guruh vakillari nazorat guruhiga nisbatan ko'proq alternativ yechimlar taklif qildi hamda qaror qabul qilish jarayonini asoslashda chuqurroq argumentatsiyadan foydalandi. Bu holat sun'iy intellektdan foydalanish shakli o'zgartirilsa, uning tafakkurga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatdi. Ikkinchi muhim natija "kognitiv bufer" tizimining samaradorligi bilan bog'liq. AI yordamisiz bajarilgan mustaqil tadqiqot va yozma ishlar davomida tajriba guruhi ishtirokchilarida analitik tafakkur ko'rsatkichlari barqaror saqlanib qoldi. Ularning matnlarida g'oya rivoji izchilroq, xulosa chiqarish esa asosliroq bo'ldi. Nazorat guruhida esa tezkor javobga tayanish tendensiyasi kuchliroq kuzatildi, ba'zi hollarda yuzaki umumlashtirishlar qayd etildi. Mazkur natijalar shuni anglatadiki, doimiy algoritmik yordam miya faoliyatining chuqur tahlilga mas'ul mexanizmlarini sustlashtirishi mumkin, biroq ma'lum cheklov va muvozanat orqali bu jarayonni boshqarish mumkin. Uchinchi yo'nalish — algoritmik dekonstruksiya — doirasida ishtirokchilar sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan kontentdagi tarafkashlik va

mantiqiy bo'shliqlarni aniqlash ko'nikmasini namoyon etdi. Treningdan so'ng ularning manba tekshirish odatlari yaxshilandi, xulosalarni tanqidiy qabul qilish darajasi oshdi. Ayniqsa, ma'lumotlarning bir tomonlama talqinini aniqlash va kontekstni tekshirish ko'rsatkichlari sezilarli ravishda yuqoriladi. Bu esa algoritmik determinizmga nisbatan kognitiv immunitet shakllanishini anglatadi. Shuningdek, reflektiv fikrlash shkalalari natijalari tajriba guruhida o'z-o'zini nazorat qilish va qarorlar ustidan ongli monitoring darajasi ortganini ko'rsatgan.

Muhokama

Tadqiqot natijalari raqamli muhit va sun'iy intellekt tizimlari inson tafakkuriga ikki yo'nalishda ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi: ular bir tomondan kognitiv yukni kamaytiradi, ikkinchi tomondan esa mustaqil fikrlash mexanizmlarini sustlashtirishi mumkin. Muhokama jarayonida aniqlangan asosiy masala — texnologiyaning o'zi emas, balki uning dizayni va foydalanish madaniyatidir. Agar AI tayyor xulosa beruvchi "avtoritet" sifatida qabul qilinsa, foydalanuvchi tafakkuri passivlashadi. Agar u savol beruvchi va mantiqiy tahlilni rag'batlantiruvchi vosita sifatida ishlatilsa, aksincha, intellektual o'sish kuzatiladi. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot inson e'tiborini strategik resurs sifatida ko'radi. Shoshana Zuboff tomonidan ishlab chiqilgan kuzatuv kapitalizmi konsepsiyasi, uning *The Age of Surveillance Capitalism* asarida ta'kidlanganidek, foydalanuvchi xatti-harakatlarini bashorat qilish va boshqarishga asoslangan modelni tasvirlaydi. Bunday sharoitda kognitiv suverenitet shaxsiy huquq sifatida emas, balki demokratik barqarorlik omili sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Ong mustaqilligi zaiflashgan jamiyatda tanqidiy fikrlash darajasi pasayadi, bu esa manipulyativ axborot oqimlariga nisbatan himoyasizlikni kuchaytiradi. Muhokama shuni ham ko'rsatdiki, ta'lim tizimi bu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynaydi. "Kognitiv bufer" mexanizmi faqat vaqtinchalik cheklov emas, balki miyaning analitik faoliyatini saqlab qoluvchi strategik vositadir. Algoritmik dekonstruksiya esa yangi savodxonlik turi sifatida shakllanishi zarur — xuddi media savodxonlik kabi, lekin yanada chuqurroq darajada.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kahneman, Daniel (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
2. Carr, Nicholas (2010). *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. New York: W. W. Norton & Company.
3. Zuboff, Shoshana (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. New York: PublicAffairs.
4. Floridi, Luciano (2014). *The Fourth Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
5. Bostrom, Nick (2014). *Superintelligence*. Oxford: Oxford University Press.
6. G'oziyev, E. G'. (2002). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
7. Davletshin, M. G. (2010). *Pedagogik psixologiya asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
8. Qodirov, B. R. (2015). *Ta'lim jarayonida tafakkur rivoji*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
9. Nishonova, Z. T. (2018). *Shaxs va kognitiv rivojlanish muammolari*. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti.
10. Yo'ldoshev, J. G'. (2016). *Ta'lim sifati va intellektual salohiyat*. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.